

KİTAP İNCELEMESİ

Kitap Adı: *Azizler ve Âlimler*

Yazar: Terry Eagleton

Basım Yılı: 2024, 4. Basım

Basıldığı Şehir: İstanbul

Yayıncı: Sel Yayıncılık

ISBN: 978-975-570-959-8

AZİZLER İLE ÂLİMLER ARASINDA: TARİH, TEORİ VE KOLEKTİF BELLEK

Figen BALAMİR

Öz

Bu yazı, Osman Akinhay'ın çevirisiyle Sel Yayıncılık tarafından 2024 yılında dördüncü basımı yapılmış olan Terry Eagleton'ın "Azizler ve Âlimler" adlı felsefî romanıyla ilgili bir incelemedir. Marksist edebiyat kuramcısı bir akademisyen olan Eagleton'ın Türkçe'ye pek çok eseri tercüme edilmiştir. İncelediğimiz bu eser onun tek romanı olma özelliğine sahiptir. Bu yazı aracılığıyla hem düşünürün fikirleri hem de romanda adı geçen tarihte yaşamış önemli felsefeci ve figürlerin bakış açıları aktarılmaya çalışılmıştır. Diğer taraftan romandaki karakterler aracılığıyla tanrı, aziz, âlim ve entelektüel gibi bazı kavramlar üzerinde durulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Aziz, âlim, Marksist edebiyat, din, Terry Eagleton, kolektif bellek

BETWEEN SAINTS AND SCHOLARS: HISTORY, THEORY, AND COLLECTIVE MEMORY

Abstract

This article presents an analysis of Terry Eagleton's philosophical novel Saints and Scholars, published in its fourth Turkish edition by Sel Publishing in 2024, translated by Osman Akinhay. Eagleton, a Marxist literary theorist and prominent academic, has many works translated into Turkish. The novel under examination is noteworthy for being his only work of fiction. Through this analysis, both the author's intellectual positions and the perspectives of significant historical philosophers and figures mentioned in the novel are explored. In addition, the narrative enables a discussion of several concepts, such as God, saint, scholar, and intellectual, through the characters depicted in the work.

Keywords: Saint, scholar, Marxist literary, theory, religion, Terry Eagleton, collective memory

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı	Çalışma, araştırma ve yayın etiğinin gerektirdiği kurallara uygun olarak hazırlanmıştır. Etik kurul onayı gerektiren herhangi bir durum içermemektedir.
Mali Destek ve Çıkar Çatışması Beyanı	Bu çalışma için herhangi bir kurum veya kuruluştan destek alınmamıştır.

¹ Doktor Öğretim Üyesi, Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Sosyolojisi ABD. Iğdır/TÜRKİYE, ORCID: 0000-0001-6448-3177. E-mail: fibalamir@gmail.com
Gönderim (Submission): 24.08. 2025. Kabul (Acceptance): 01.10. 2025.

GİRİŞ

"Azizler ve Âlimler" romanın orijinal adı, "Saints and Scholars"dır. İlk baskısı 1987 yılında yapılmış olan roman, felsefe tarihindeki tanınmış düşünürlerle bazı tarihsel kişilikleri kurgusal bir tonda buluşturması yönünden dikkat çekicidir. Bu romanın felsefi tartışmaların yavaş ve durağan yapısını anlamakta zorluk yaşayan okuyuculara daha dinamik bir kurguyla felsefi kavramları aktarmada başarılı olduğu görülmektedir. Günümüzde Terry Eagleton'ın eserlerinin çoğu Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Ancak Türkiye'deki literatüre bakıldığında onun düşünce yapısını analiz eden akademik çalışmaların ise yetersiz olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Eagleton'ın fikirlerini daha anlaşılır kılmak ve onu tanıtmak için bu değerlendirme yazısı bir başlangıç okuması olarak düşünülebilir.

Terry Eagleton, 22 Şubat 1943 doğumlu, Hollanda asıllı Britanyalı akademisyen ve yazardır. Onun edebiyat ve kültür kuramı konusundaki eserleri ve kendisinden önceki düşünürlerin güçlü yönlerini sentezlendiği çeşitli çalışmaları bulunmaktadır. Eagleton'ın Marksist edebiyat kuramına katkılarının yanı sıra, modernizm, postmodernizm ve ideoloji üzerine incelemeleri de oldukça önemlidir. Raymond Williams'ın da öğrencisi olan Eagleton, Manchester Üniversitesinde görev yapmakta olup, aynı zamanda çeşitli platformlarda politika, edebiyat ve felsefe konularında inceleme ve eleştiriler yazmaktadır.

Tarihsel kişiliklerin felsefe ve siyasi tarih konusundaki atışmaları üzerinden ilerleyen roman boyunca Eagleton'ın eleştirel teori perspektifi bariz bir şekilde hissedilmektedir. Bu yönüyle bilinen anlamıyla edebiyattaki roman biçiminden farklı olan bu eser, tarih, eleştiri ve mizah unsurlarıyla da harmanlanmıştır.

AZİZ VE ÂLİM DİKOTOMİSİ

"Saint" ve "scholar" sözcüğünün Türkçe karşılığı olan "aziz" ve "âlim" kelimeleri kitapta doğrudan tanımlanmasa da romanın geneline bakıldığında bu iki kavramın işaret ettiği kişiler anlaşılabilir. Buna göre kitapta benimsediği ideoloji uğruna mücadele ederek hayatını feda etmeye hazır James Connolly aziz olarak sunulurken; Wittgenstein, Russell ve Bahtin, rasyonel düşüncenin ve felsefenin temsilcisi olarak âlim konumundadır. Okuyucu, bu iki kutupta bulunan tarihi figürlerin karşılıklı diyalogları üzerinden iki farklı insan tipolojisiyle karşı karşıya kalmaktadır. Bir tarafta devrimci ve özgürlükçü idealler; diğer tarafta rasyonel ve gerçekçi fikirler... Komplike atışmalar eşliğinde olayın geçtiği tarihi arenadan alınarak günümüze de taşınan okuyucu, sosyal ve siyasi ortamını gözden geçirerek kendi konumunu sorgular hale gelmektedir. Bu yönüyle de kitabın ciddi anlamda etkileyici bir kurguya sahip olduğu söylenebilir. Roman'da gerçek karakterler hakkında kısa bir bilgi vermek gerekirse şunlar söylenebilir:

Wittgenstein, 1889 yılında Viyana'da doğmuştur. 1911 yılından itibaren Russell'in tavsiyesiyle felsefeye yönelmiştir. Wittgenstein, Birinci Dünya Savaşından önce münzevi bir yaşam arzusuyla Cambridge'den ayrılarak Norveç kırsalında bir süre bulunmuştur. Geri döndükten sonra profesör olarak Cambridge'de çalışmış, ölümüne yakın bir zamanda İrlanda'ya giderek bir çiftlikte yaşamaya başlayan Wittgenstein, 1951 yılında vefat etmiştir (Doğrucan, 2022, ss. 19-27). 20. yüzyıl düşünce dünyasının en ünlü filozoflarından birisi olan Bertrand Russell ise (1872-1970) matematik felsefesi, bilgi teorisi, tarih felsefesi, ahlak, din, politika, sosyoloji, psikoloji ve eğitim gibi alanlardaki çok yönlü çalışmaları dolayısıyla felsefe tarihinde önemli bir yere sahiptir. Bundan dolayıdır ki, onun yaşadığı döneme "Russell Çağı" denilmektedir (Gül, 2002, s. 117). Onun Alfred North Whitehead ile yazdığı Principia Mathematica adlı eseri, modern mantığın önemli bir eseridir.

İncelediğimiz roman, önemli felsefecilerin varlığından dolayı konu ve içerik olarak da

zengindir. Kitapta birçok kavram ele alınır ve okuyucunun bunlar üzerinde beyin fırtınası yapması sağlanır. Bu noktada “âlim”, “entelektüel” ve “aydın” kavramları arasındaki ilişki üzerinde durmak bakış açımızı genişleteceğinden Edward Said’in (1995, s. 28) entelektüel tanımına değinmek gerekmektedir. Ona göre entelektüel, “...*şu ya da bu bakış açısını görünürlük olarak temsil eden, her türlü engele rağmen bu temsili muhatap aldığı kamu adına yapan kişidir. Savım şu ki entelektüeller temsil etme sanatını (ki bu konuşma, yazma, öğretmenlik, televizyona çıkma gibi biçimler olabilir) görev edinmiş bireylerdir.*” Bu üç kavram her ne kadar birbirinin yerine zaman zaman kullanılsa da bunların Türkiye bağlamında çağrıştırdıkları anlam açısından açıklanması gerektiğini düşünüyoruz. Âlim, bilgiye dair otoritesinin kaynağını daha çok din ve gelenekten alan ve insanlara aktaran kişi; entelektüel ve aydın kavramları ise bilgiye dair görüşlerini gelenek yerine bilimden alan ve bu bağlamda sosyal olarak diğerlerine karşı sorumluluk bilinciyle hareket eden kişiler kastedilir. Nitekim bu konuda Mardin (1992, ss. 164-166) bu sorumluluğu yerine getirme anlamında Türk entelektüelini diğer ülkelerdekilerden ayrı yere koyar. Ona göre Osmanlı’dan gelen bir yapısal durumdan kaynaklı olarak Türk aydını devlete bağımlı olup, devlete karşı eleştirel tutumdan uzak bir zihniyete sahiptir.

Buna göre romanda âlim olarak tanımlanan kişiler daha çok rasyonel ve eleştirel düşüncenin temsilciliğini yapan düşünürlerdir. Bu nedenle onlar entelektüel olmanın gereği olarak din, kurumlar, tarih, politika gibi birçok konuda eleştiri yapmaktadırlar. Roman bu yönüyle de önemli bir mesaj vererek entelektüelin söylemlerinin sadece akademik alanla sınırlı kalmaması gerektiğine ve topluma karşı da sorumlulukları olduğuna dikkat çekmektedir.

ROMANIN İÇERİĞİ

Eagleton, görüşlerini Ludwig Wittgenstein, Nikolay Bahtin, Bertrand Russell ve James Connolly gibi tarihi kişilikler aracılığıyla aktarır. Kurgusal bir olay örgüsüne sahip olan eserdeki karakterler çeşitli konuları incelikli bir üslupla tartışmaktadırlar. Böylece okuyucu edebi forma sahip metin içerisinde bir yandan felsefi yorumlara tanıklık ederken; diğer yandan ise dönemin İngiltere ve İrlanda’daki sosyo-politik bağlamı öğrenmiş olmaktadır.

Karakterlerden biri olan James Connolly, romanın başlangıcında kurşuna dizilmek üzere hapiste tutulan İrlanda Kurtuluş Örgütü’nün başkanıdır. Roman onun idama götürülüş sahnesiyle başlamakta ve metnin ilerleyen bölümlerinde geriye doğru anlatım yapılarak Connolly’nin diğer karakterler olan Wittgenstein ve Bahtin ile karşılaşmasından bahsetmektedir. Romandaki bu tersine kronoloji, okuyucunun dönemin atmosferini yakalamasına olanak sağlamaktadır. İdam sahnesinde dikkate değer bir karakter de din adamının oradaki varlığıdır. Bu sekansta ölüm/öldürülme gibi bir eylemde dinin meşrulaştırıcı bir araç olarak kullanılması vurgulanmış gibidir (Eagleton, 2024, ss. 12-13).

Wittgenstein ile Russell arasındaki diyaloglardaki detaylara baktığımızda iki düşünürün arasındaki düşünsel farklılıklar göze çarpmaktadır. Buna göre Wittgenstein’in “*Her şey tam da olduğu gibidir: Her şey olduğu gibidir, başka biçimde değildir.*” (Eagleton, 2024, s. 22) sözü onun dil felsefesi anlayışını gösterir. Buna karşın Russell, Wittgenstein’i felsefenin günlük hayatla ilgisi olduğu yanılsamasından kendini kurtarmayı bir türlü becerememekle suçlar. Bu konuda aralarında geçen atışmalar sonunda Wittgenstein İngiliz akademisinden ayrılarak İrlanda kırsalında bir kır evinde yaşamak istediğinden bahsetmektedir. Oraya Nikolay Bahtin ile gitmeye karar vermiştir. Sıra dışı kişiliğe sahip olan ve bulunduğu akademik ortamın özgürlüğünü kısıtlamasından yakınan Wittgenstein’in, İrlanda gibi özgürlük mücadelesinin odağındaki bir yeri tercih etmesi manidardır.

Nikolay Bahtin ise Wittgenstein’in az sayıdaki yakın arkadaşından birisi olup küçük bir Rus aristokratıdır. Basit, açgözlü, masum, duygusal ve obur biri olarak romanda tasvir edilen Bahtin (Eagleton, 2024, s. 33), Rusya’dan sonra Cambridge’e gelerek bir tanıdığının vasıtasıyla

Wittgenstein ile tanışmıştır. Bahtin Wittgenstein'in aksine konuşkan biri olsa da Eagleton'ın belirttiği gibi "Çökmek üzere olan iki hanedanın ürünü, miyadı dolmuş yönetici sınıfların evladı olan bu iki filozof, birbirine hem benziyorlar hem benzemiyorlardır." (Eagleton, 2024, ss. 37-38). Romanda bu iki karakter özelinde dönemin Viyana ve Rusya'sının sosyal, politik ve kültürel panoraması derin felsefi atışmalar eşliğinde sunulur.

Sonuçta Wittgenstein akademiden iyice sıkıldığı için Cambridge'den ayrılarak Bahtin'le beraber bir kır evine gitmiştir. Bu sırada sosyal, ekonomik ve siyasi kargaşa halinde olan İrlanda'da insanlar çeşitli sağlık ve sosyal problemlerle yaşamaktadır (Eagleton, 2024, ss. 49-50). Diğer yandan ise İrlanda milliyetçiliği doğmakta olup, aynı zamanda burada entelektüel faaliyetler yoğun bir şekilde hız kazanmıştır (Eagleton, 2024, s. 49).

Wittgenstein ve Bahtin, kır evine geldiklerinde Donal Tierney adlı biriyle tanışır. Donal dinsel görevlerden muaf olarak çalışmak için Dominikan manastırına başvuran, inançsız olmasına rağmen burada kendisine verilen görevleri yerine getiren biridir. Romanda Donal'ın manastır hayatından bazı kesitler eşliğinde din kurumuna ve din adamlarına eleştirel yaklaşım görülmektedir. Örneğin Donal'a manastıra kabulünde dinsel inancı yerine eşcinsel olup olmadığının sorulması, bazı rahiplerinin cübbelerinin altına sivil giysiler giymesi veya bir şey giymemeleri, teşhirci olan rahiplerin manastırdaki varlığı, bazı rahiplerin Tanrı'nın varlığı konusunda şüphelerinin olmasına rağmen görevlerini sürdürmeleri gibi tasvirler Donal'ın gözünden okuyucuya aktarılmaktadır (Eagleton, 2024, ss. 74-75). Sonraki günlerde manastırdan kovulan Donal'ın yolu Bahtin ve Wittgenstein ile İrlanda kırsalındaki evde kesişmiştir. Donal ikilinin ev işlerine yardımcı olma görevini üstlenmiştir. Bahtin ile Wittgenstein bu kır evinde çoğunlukla çeşitli konularda derin felsefi tartışmalar yürütürler. Bu tartışmalardan birinde tarih ve tarihçi konusunda Wittgenstein şu şekilde konuşmuştur. "Tarih, annesinin gözleri önünde yavaş yavaş kızartılan yeni doğmuş bir bebektir. Üstelik bir kere değil milyonlarca kere. Tarihçi, annenin gözlerinin içine bakar ve onun hikâyesini anlatır. Eğer dili tutulmazsa." (Eagleton, 2024, s. 90). Burada Wittgenstein, geçmişteki acı verici olaylara engel olunamadığı, olanı çaresizce kaydeden tarihçilerin ise yaşanan bu acıları kaydederken empatik yaklaşması ve geçmişi empatik bir yaklaşımla aktarma sorumluluğuna dikkat çekmektedir. Ancak Kılıçbay'ın (2024, s. 11) da ifade ettiği gibi, "Yazı, yani kaydetmek, olay ve olguların arasından seçim yapmaktır, çünkü her şeyi aynen yazıya dökmek olanaksızdır. Bu durumda neyin kaydedileceği bir iktidar ve yönetim sorunu olurken, bu kayıtlardan hangisinin tarihin yüce kapısından geçeceği de bir tarihçilik sorunu olmaktadır." Buna göre tarih yazımının bir seçme ve dışlama dikotomisi olduğu söylenebilir. Çünkü yazı her ne kadar belirli bir zamandaki olayları kayda geçirirse de yazdığı şey sonraki kuşaklara yöneliktir. Bu anlamda geçmiş, bireylerin konumlarına göre farklı çağrışımlarda bulunur. Thompson'a ((1999, s. 2) göre geçmiş, siyasetçiler için kendilerini haklı çıkarmak için çeşitli simgeler avladıkları bir alanken, sıradan insanlar için ise hayatlarında karşılaştıkları sorunları veya değişimleri anlamaya çalıştıkları bir araçtır.

Geçmiş üzerinden ilerleyen bir genel kurguya sahip romanda yazarın eleştirel teori perspektifinden ilerlediği ve okuyucuda tarihsel sorgulama bilinci geliştirme amacı taşıdığı göze çarpmaktadır. Aynı tutum romanın tanrı konusundaki kısmında da yer almaktadır.

DAVETSİZ MİSAFİR VE TANRI

İkilinin sohbet ettiği akşam İrlanda Kurtuluş Örgütü lideri James Connolly yaralı bir halde kır evine sığınmış, bu aşamadan sonra üç kişilik olan tartışmaların seyri James Joyce'un roman kahramanı Leopold Bloom'un da dâhil olmasıyla daha derinleşmiştir. Örneğin Connolly şehitlik mertebesine yükselmek istediğini söylemiştir. Bunda İrlanda halkının bağımsızlık idealini destekleme düşüncesi yatmaktadır. Er ya da geç öldürüleceğinin farkında olan

Connolly'nin kitabın ilerleyen kısımlarında Tanrı hakkındaki görüşü belirginleşmeye başlamıştır. Onun “*İbrahim’in tanrısı politik bir tanrıdır*” ifadesi Tanrı’nın dünyevî alandaki etkinliğini savunduğunu gösterirken, Wittgenstein’in Tanrı görüşü ise hem şüpheci hem de “*sizin ayaklanmayı herhalde papa da kutsamıştır*” ifadesiyle dinin siyasi alandaki etkinliğine eleştirel yaklaştığını gösterir (Eagleton, 2024, s. 105). Bahtin ise daha sosyalist bakış açısıyla Tanrı’nın hırsızlığı yasaklamasını örnek göstererek Tanrı’yı özel mülkiyeti desteklemekle eleştirir.

Üçlünün konuştuğu konulardan birisi de dil meselesidir. Wittgenstein’in dil konusundaki şu ifadesi dikkat çekicidir: “*Dilin de sınırları vardır. Dilin sınırları dünyamızın sınırlarıdır. Onları aşmaya çalışırken başınızı bu engellere çarpıyorsunuz.*” (Eagleton, 2024, s. 123). Buna göre bir dilin yapısının genişliği düşüncenin de genişliğini ifade eder. Wittgenstein, Connolly’nin devrimci çabasını da eleştirmektedir. O, İrlanda kurtuluş hareketinin şiddet eylemlerini İngilizlerin şiddetinden farklı görmemektedir. Ayrıca o devrimci hareketi halkın gerçekliği ve beklentisinden uzak olmakla da eleştirmektedir.

TARİH KONUSUNDAKİ ATIŞMALAR

Connolly’nin “*Yalnızca cahillerle politikacılar tarihi yadsır*” (Eagleton, 2024, s. 134) sözü onun geçmişe dair düşüncesini özetlemektedir. O geçmişin bugünü anlamlandırmadaki etkisine dikkat çekmekte ve bilinçli halkın aksine, politikacıların tarihsel olayları manipüle ettiklerinden dolayı cahillerin geçmişi önemsemediğini dile getirmektedir. Bahtin ise Connolly’nin aksine geçmişi unutmanın gerekliliğine inanmaktadır. Onun “*Geçmiş unutursak özgür olacağız.*” sözü bunu ifade etmektedir. Connolly İrlanda’nın özgür olmasının ve bağımsızlığının anahtarını isyan hareketlerine ve İrlanda halkının İngilizlerin kendi halkına yaptıklarının unutmamalarına bağlı olduğunu savunarak şunları söyler: “*İngilizler bizi birçok şeyden yoksun bıraktılar, ama ölümlerimizi bırakacak kadar budalaca davrandılar, işte bu onların mahvına yol açacak. Savaş alanındaki ot, dar ağacındakinden daha çabuk büyür. Özgür olmak için unutmamak zorundasınız. İnsanları isyan ettiren şey özgürleşecek torunları hakkındaki düşler değil köleleştirilmiş ataların anılarıdır.*” (Eagleton, 2024, s. 138). Connolly bu ifadeyle İngilizlerin her ne kadar İrlanda halkının özgürlüğünü elinden alsa da onların özgürlük hayalini ve geçmişin hatıralarını yok edemediklerine vurgu yapmaktadır. Bu noktada Connerton (2014) *Toplumlar Nasıl Anımsar?* kitabında insanların geçmişi unutmalarına engel olan önemli etkenlerden birinin, bireysel birtakım pratiklerden çok kolektif olarak gerçekleştirilen ritüel ve uygulamaların olduğuna dikkat çekmektedir. Kolektif hafıza konusundaki ilk çalışma olma özelliğini taşıyan önemli çalışmasında Halbwachs da (2017) benzer bir düşüncüyü savunmaktadır. Romanda geçen “*savaş alanındaki ot*” benzetmesi ile kolektif hafızanın devam edeceğine işaret edilerek Halbwachs ve Connerton’ın teorisi desteklenmektedir.

Kitabın sonunda Connolly İngiliz askerlerince yakalanarak idam edilmek üzere götürülmüş ve kendisinin de arzuladığı gibi tarihin sayfalarındaki aziz mertebesindeki yerini almıştır. Onun idamı, İrlanda halkına İngilizler tarafından yapılan ihlallerin gelecekte de unutulmasına da engel olmuştur.

SONUÇ

Romanın bütününe baktığımızda “aziz” ve “âlim” kavramlarıyla Eagleton’ın ne kastettiğini şu şekilde analiz etmek mümkündür: Öncelikle romandaki aziz ile kastedilen İrlanda kurtuluş örgütü lideri Connolly’dır. Çünkü Connolly İrlanda’nın özgürlüğü için ölmeyi göze alarak bağımsızlığın sembolü olmuş bir karakterdir. Diğer tarafta ise âlimler olarak Wittgenstein, Bahtin ve Russell bulunmaktadır. Bu dört karakterin birbiriyle zekice ve mizahi diyalogları üzerinden ilerleyen romanda özellikle Bahtin ve Wittgenstein’in felsefe, dil, devrim ve insanın tabiatı hakkındaki fikirleri görülmektedir. Roman, akademik ve felsefi dünyanın önde gelen

figürleriyle ideoloji uğruna çabalayan Connolly'nin düşüncelerinin birbiriyle etkileşimini göz önüne sermesi açısından önemlidir. Ayrıca tarihte eylemleriyle öne çıkmış bazı kişiliklerin kolektif hafızanın aktarımına kaynaklık ettikleri de roman kurgusu içerisinde vurgulanmaktadır. Eagleton'ın tek romanı olma özelliğine sahip bu kitap, Avrupa'nın içinde bulunduğu çalkantılı dönemin panoramasını göz önüne sermesi anlamında gerçekçidir. Diğer taraftan içeriğinde bulunan kavramlar ve tarihsel olaylar hakkında ön bilgiye sahip olmayan okurlar için bu roman dağınık ve sıkıcı olabilir. Buna rağmen idealleri uğruna canını feda ederek aziz mertebesine ulaşmayı arzulayan ve bu sayede İrlanda halkının özgürlük hayalini canlı tutacağına inanan bir karakterle, düşünürler arasındaki ilişkiyi ve onların olaylara yaklaşımlarını okuyucuya farklı bir tonda aktarması açısından okunmaya değer bir kitaptır.

KAYNAKLAR

- Connerton, P. (2014). *Toplumlar Nasıl Anımsar?* (A. Şenel, Çev.; 2. Basım). Ayrıntı Yayınları.
- Doğrucan, A. (2022). *Wittgenstein Üzerine (Kısa Bir İnceleme)* (Mehmet Fatih Doğrucan, Ed.). İLKSAAD Publishing.
- Eagleton, T. (2024). *Azizler ve Âlimler* (Osman Akınhay, Çev.; 4. Baskı). Sel Yayıncılık.
- Gül, F. (2002). Bertrand Russell'in Felsefe Anlayışı Üzerine Bir İnceleme. *Felsefe Dünyası*, 36(2), 117-129.
- Halbwachs, M. (2017). *Kolektif Hafıza* (Banu Barış, Çev.). Heretik Yayınları.
- Kılıçbay, M. A. (2024). Sunuş: Tarih Eğitimi Dair (Mehmet Ali Kılıçbay, Çev.). İçinde F. Braudel, *Uygarlıkların Grameri* (2. Basım, ss. 11-15). Say Yayınları.
- Mardin, Ş. (1992). *İdeoloji*. İletişim Yayınları.
- Said, E. (1995). *Entelektüel: Sürgün, Marjinal, Yabancı* (Tuncay Birkan, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Thompson, P. (1999). *Geçmişin Sesi: Sözlü Tarih* (Şehnaz Layıkel, Çev.). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.